

До глибин причинності мовних змін

Лариса Володимирівна Щигло

Київський національний лінгвістичний університет, м. Київ, Україна

l.schiglo@gmail.com

*«Мова створюється за допомогою змін і
«вмирає», коли перестав змінюватися».
(Косеріу, 1963, с. 343)*

Ключові слова: мовна система; мовні зміни; внутрішні причини, зовнішні причини, синергетика; еволюційна лінгвосинергетика.

Key words: language system, language changes; extralingual factors, intralingual factors, synergetics; evolutionary linguosynergetics.

Мова постійно перебуває в стані перманентних змін. Історична змінність мови є її суттєвою ознакою, внутрішньою властивістю. Змінність мови забезпечує її відповідність змінним потребам комунікативної і пізнавальної діяльності людини. Учені дійшли висновку про змінність мови лише у 19 столітті і з захопленням упродовж ста років вивчали тільки історичний аспект мови (Кочерган, 2003, с. 33 – 334).

Мова є діяльністю і продуктом цієї діяльності. Про це наголошував В. Гумбольдт, а за ним О. О. Потебня та Г. Пауль. Так започатковується розрізнення статичного і динамічного аспектів мови. В. Гумбольдт зокрема, акцентував увагу на «вивченні мов у стані їхнього розвитку» і «вивченні організмів мов» (Гумбольдт, 1960, с. 77). Згодом це розрізнення вилилося в сосюрівську дихотомію синхронії і діакронії. Розглянемо тлумачення цих двох термінів. Синхронія (від грецького *synchronous* «одночасний») – стан мови в певний момент її розвитку; сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених елементів мови, які наявні й функціонують у певний умовно виокремлений період. Інше трактування значення цього терміну: синхронія – це вивчення мови як системи в абстрагуванні від її змін і часового чинника. Діакронія (від грецького *dia* «через» і *chronos* «час») – історичний розвиток мови, а також дослідження мови у процесі її історичного розвитку.

Ф. де Сосюр і його послідовники дотримувалися думки про те, що існує дві абсолютно різні лінгвістики – синхронічна і діакронічна. Однак Ян Бодуен де Куртене, який ще раніше прийшов до антиномії синхронії і діакронії, звернув увагу на умовність виділення цих двох аспектів у вивченні мови, бо «в мові, як загалом у природі, все живе, все рухається, все змінюється. Спокій, зупинка, застій – явище умовне, це окремий випадок руху за умови мінімальних змін. Статика мови – це лише окремий випадок її динаміки або, швидше, її кінематики» (Бодуен де Куртене, 1963, с. 349).

Яким чином змінюється мова? Як відбуваються зміни? Які сили впливають на процес мовних змін? Ці питання є складними і остаточно нез'ясованими. В. фон Гумбольдт убачав сили мовних змін у народному дусі, молодогораматикі і неолінгвісти – в індивідах. Ф. де Сосюр безпосередньо не торкався цього питання, але оскільки вважав, що мова є системою, підпорядкованою своєму власному порядку, то, очевидно, він бачив ці зміни потенційно закладеними в самій мові.

На сучасному етапі розвитку мовознавства все частіше вчені-лінгвісти звертають свою увагу до історичних та історико-типологічних проблем мови, першочергово, це зумовлено необхідністю створення такої теорії, яка б володіла потужнішою експланаторною силою в порівнянні з чітко обмеженими часовими рамками

синхронного підходу до виявлення природи, форм існування й навіть самої сутності мовних фактів та явищ. Сформована нині практика проведення лінгвістичного аналізу з усією переконливістю показала, що сам по собі синхронний підхід, взятий у відриві від діяхронічного, виявився не в змозі дати адекватне пояснення фактам різних структурно-семантичних перетворень в мові взагалі, його периферійним і реліктовим явищам, зокрема. Сформувалася в результаті цього думка про те, що природа і онтологічний статус мовних явищ у багатьох випадках не можуть бути пояснені без звернення до історії (Солнцев, 1977, с. 81).

Системний підхід передбачає, першочергово, вивчення структурних елементів, що не підлягають в ході аналізу подальшим змінам. Цей постулат є справедливим тільки стосовно робіт з синхронії мови. При зверненні до даних мовної діяхронії, слід враховувати специфіку поведінки системи у часі. Пріоритет надається таким постулатам: «основне в лінгвістиці проглядається тільки у світлі еволюціоністської теорії» (Ніколаєва, 2003, с. 156), оскільки будь-яка мінімальна зміна на одному з рівнів системи може викликати порушення попередньої рівноваги всієї системи в цілому, її переорієнтацію: «Система мови знаходиться в постійному стані пертурбації, де зміни відбуваються шляхом цілого ряду операцій» (Anderson, 1980, с. 201). Тому: «особливий інтерес і актуальність представляють умови, причини і наслідки змін, а також численні перехідні процеси, градаційні простору, зони і механізми, завдяки дії яких при безперервному оновленні структурних елементів системи і їх відносин на всіх рівнях зберігається спадкоємність найближчих відрізків її історії» (Івашкін, 1988, с. 6). Безсумнівним є й той факт, що процес мовного розвитку причинно-зумовлений дією певних чинників. Як філософська категорія, причинність розглядається в рамках багатьох дисциплін, і для кожної науки аналіз даної проблеми набуває специфічних характеристик. Сама проблема причинності неодноразово була предметом аналізу в наукових доробках багатьох лінгвістів, які досліджували емпіричний матеріал різних мов (Аматов, 1999; Блох, 2000; Борисова, 1993; Вьєт, 1986; Длугош, 1980 та ін.).

Де ж криються причини мовних змін?

Виокремлюють два типи причин: внутрішні і зовнішні. Перші з них – системні, вони пов'язані з внутрішньою будовою мови. Другі – зовнішні, екстралінгвальні, антропогенні. Вони виникають через взаємодію мови і суспільства, в якому вона існує.

Роль зазначених причин в напрямку (або здійсненні) того чи іншого процесу в діяхронії різна. Може виявитися, що детермінуюче значення буде належати тільки системним причинам, тобто внутрішнім, при цьому зовнішні причини не матимуть істотного впливу. Існує ймовірність виникнення і іншої ситуації, коли вплив, екстралінгвальних причин настільки великий, що його не можна визнати несуттєвим. Вони дійсно можуть впливати на перебіг процесу. Внутрішні і зовнішні причини знаходяться в постійній взаємодії. Вони завжди співіснують. Мова постійно знаходиться в середовищі того суспільства, яке вона обслуговує, а суспільство, розвиваючись, завжди впливає на мову, але, щоб обслуговувати суспільство і забезпечувати комунікацію, мова постійно розвивається за законами, які визначаються її внутрішньою організацією.

Потрібно зазначити, що сучасне мовознавство схиляється до того, щоб розглядати більшість діяхронічних змін як результат взаємодії причин внутрішнього і зовнішнього планів, тобто саморозвитку системи при певному впливі зовнішнього середовища.

Здатність до саморозвитку визнається одним з категоріальних принципів мови. Для формування сучасного осмислення ідей структуралізму істотним є визнання іманентності тлумачення лінгвістичних явищ, неминучість їх комплексного вивчення в параметрах складних систем. Тому логічним продовженням системно-структурного підходу є нова парадигма сучасної науки – синергетика як учення про універсальні

закономірності еволюції складних динамічних систем, основоположником якої став Герман Хакен (Haken, 1980).

Методологічні принципи синергетичної парадигми стрімко проникли в науку про мову. Зазначимо, що розробка синергетичного напрямку в мовознавстві не є прямою механічною трансляцією метамови природничих наук в площину філології: це використання нових підходів, нового категоріального апарату і дослідницьких процедур для дослідження мовної системи в новому ракурсі.

З позицій синергетики мовна система кваліфікується як складна, відкрита, нелінійна, еволюційна, що функціонує за рахунок взаємодії власних підсистем і взаємної детермінованості інших зовнішніх систем середовища (етносу, його культури, свідомості, соціуму) і перебуває у стані більшої чи меншої рівноваги (є нестійкою, нестабільною), маючи регуляторні механізми, які забезпечують динаміку, самоорганізацію та збереження цієї системи (Домброван, 2011, с. 163; Селіванова, 2008, с. 34).

Новим перспективним напрямком стає лінгвосинергетика як різновид міждисциплінарних (ширше – трансдисциплінарних) досліджень, що об'єднує вчених, яких цікавлять прояви загальних закономірностей розвитку в мові. Уже сьогодні в рамках лінгвосинергетики чітко виокремлюються такі напрямки:

1) психолінгвосинергетичний підхід, або психолінгвосинергетика (І. А. Герман, В. А. Пищальникова, О. О. Залевська, І. Ю. Моїсєєв, Г. Г. Москальчук та ін.), інтегрує синергетику і теорію мовленнєвої діяльності; 2) функціональна лінгвосинергетика, запропонована О. В. Пономаренко, поєднує системно-функціональну і синергетичну перспективи мови і мовлення / дискурсу (І. В. Савіна, Д. С. Храмченко та ін.); 3) лінгвістична синергетика (Р. Г. Піотровський, Л. К. Бабурін, І. А. Крилова) відрізняється тим, що орієнтована, першочергово, на кількісні дані про синергетичні механізми мови / мовлення та їх статистичну обробку; 4) контрадиктно-синергетичний підхід (контрадиктно-синергетична лінгвістика) (Н. Л. Мишкіна, О. С. Гребьонкіна та ін.), яка вводить в лінгвосинергетичну перспективу мови енергетичний вимір; 5) лінгвосинергетичний підхід в жанрознавстві прагне розкрити механізми розвитку різних мовних жанрів – щоденника (В. К. Харченко), байки (Л. С. Піхтовнікова), притчі (С. Д. Курінна); 6) за допомогою гештальт-синергетичного підходу (Л. В. Кушніна, Л. В. Энбаєва) розробляють прикладний аспект лінгвосинергетики з метою створення синергетичної смислової моделі перекладу – перекладацького простору, яке розглядається як відкрита, динамічна система, що розвивається; 7) семіотико-синергетичний підхід інтегрує синергетичні і семіотичні принципи, що, зокрема, дозволило дослідити постмодерністський художній дискурс як семіотичний простір, що самоорганізується (Н. С. Олізько); 8) в рамках когнітивно-синергетичного підходу (когнітивна лінгвосинергетика) розкриваються проблеми взаємодії мови і мислення в екологічному контексті (Л. В. Броннік); 9) українська дослідниця С. М. Єнікєєва розглядає синергетичний аспект системно-структурної організації, функціонування і розвитку словотворення в сучасній англійській мові, розробляє методику дослідження словотвірної системи в категоріях синхронічної лінгвосинергетики; 10) діахронічна лінгвосинергетика, запропонована українською дослідницею Т. І. Домброван, пов'язана з моделюванням еволюції конкретної мовної системи з прогнозуванням варіантів її подальших змін у залежності від багатовекторних біфуркацій та різноманіття потенційних аттракторів.

Наукові доробки здійснені в рамках окреслених напрямків свідчать про те, що інтеграція синергетики і лінгвістики успішно відбулася. Однак, переважна більшість робіт з лінгвосинергетики виконана в площині синхронії. Проте, як слушно зауважує Т. І. Домброван, методологічні принципи синергетики доцільно, першочергово,

екстраполювати на дослідження лінгвальних явищ та процесів у їх історичній динаміці, оскільки, «моделювання проходження системою точок біфуркації, виявлення спектра випадковостей і встановлення закономірностей вибору того чи іншого напрямку на кожній стадії еволюційного розвитку – все ще очікує свого дослідження в рамках синергетичної парадигми» (Домброван, 2011, с. 166). Проведений нами аналіз останніх наукових досліджень і публікацій засвідчує, що проблематика мовних змін усе частіше потрапляє в коло дослідницьких інтересів: актуальності набуває питання стосовно синергетичної інтерпретації мовної динаміки. Розбудова теорія динамічної або еволюційної лінгвістичної синергетики, що лежить в основі принципу універсального еволюціонізму уявляється нам одним із важливих завдань сучасної філологічної науки, оскільки сприятиме більш глибокому розкриттю внутрішніх і зовнішніх законів еволюції мовної системи. Основна відмінність зазначеної теорії від статичної лінгвосинергетичної теорії полягає в діяхронічному підході до лінгвістичної синергетики. У цьому аспекті теорія еволюційної (динамічної) лінгвосинергетики тісно пов'язана з діяхронічною і квантитативною лінгвістикою. Предмет еволюційної лінгвістичної синергетики становить феномен спонтанного виникнення – самоорганізації структур на різних діяхронічних зрізах розвитку мовної системи.

Отже, еволюційна лінгвістична синергетика вбачається нами одним із методологічних підходів до вивчення мовної системи у її динаміці, що доповнює системний підхід, розглядає мову в аспекті її історичного розвитку та фокусує свою увагу, першочергово, саме на ситуаціях якісних змін в системі мови в цілому і в її підсистемах, зокрема. Вивчення мовних явищ і процесів в контексті еволюційно-синергетичного підходу свідчать про ефективність залучення принципів синергетики до опису історичної динаміки мови як частини комплексної динамічної мовної системи, оскільки «саме принципи синергетики уможливають прослідкувати динамічну позиційність і взаємодію різних внутрішньосистемних і зовнішніх сил, що викликають появу так званого хаосу в даній системі» (Домброван, 2011, с. 163), що сприяє висвітленню глибинних процесів у системно-структурній організації мови і поглиблює наші знання стосовно досліджуваного об'єкта.

Розглянемо сутнісні, системні передумови мовних змін з позицій еволюційної (динамічної) лінгвістичної синергетики.

По-перше, *мовні зміни зумовлюються відкритістю мови як системи*. Поняття *відкритості* є однією з ключових характеристик системи. На думку О. М. Князевої та С. П. Курдюмова, «всі реальні системи, як правило, відкриті та нелінійні (...) закритість і лінійність є винятком з правила, через мірне, часто неправомірне спрощення дійсного стану справ» (Князева – Курдюмов, 2010, с. 1). Як і будь-яка відкрита система, мова знаходиться в постійній взаємодії з навколишнім середовищем, в ролі якого виступає соціальний світ (докладніше див.: (Морель Морель, 2008, с. 432 – 436). До того ж, на відміну від систем, що традиційно розглядаються термодинамікою, дана взаємодія обмежується інформаційними потоками. Відповідно, мова як система не бере безпосередньої участі в процесах обміну енергією і матерією. Однак, як будь-яка невід'ємна частина соціального світу, мова залучається до комплексних процесів взаємодії таких макросистем як соціум, породжувана ним культура (в широкому трактуванні цього терміна) та природа (Морель Морель, 2009).

По-друге, *мовні зміни зумовлюються нерівноважністю мови як системи*. Мова як складна система знаходиться в стані нестійкої рівноваги. «Перебування системи, що розвивається, в стаціонарному стані, коли не відбувається принципово якісних змін в її стані, вимагає протікання певних зовнішніх і внутрішніх взаємодій, що дозволяють системі стійко зберігати внутрішню рівновагу при її нерівноважності з навколишнім середовищем» (Гончаренко, 2017). Притаманне системі прагнення до досягнення

максимально стабільного стану, симетрії наштовхується на нестабільність, варіативність параметрів навколишнього середовища. Для адекватного (конструктивного) реагування на зміни в навколишньому середовищі, для збереження своєї цілісності в подібних умовах система змушена порушувати свою симетричність, рівновагу свого стану (Морель Морель, 2009).

По-третє, *мовні зміни зумовлюються дисипативністю мови як системи*. Система на шляху до стабільного стану змушена проявити здатність до адаптації, тобто використовувати максимально нові, відкриті перед нею можливості. До того ж найчастіше системі доводиться відмовлятися від всього того, що гальмує її розвиток. Настає етап дисипації (розсіювання, відкидання зайвого). Дисипацію називають «чинником природного відбору», «молотком скульптора, яким той відсікає все зайве від брили каменю, створюючи скульптуру» (Домброван, 2016, с. 54). Як стверджує О. М. Князева, «... дисипативні процеси та розсіювання є, по суті справи, макроскопічними проявами хаосу на мікрорівні» (Князева – Курдюмов, 2010, с. 143). До того ж хаос виступає як конструктивний чинник, як «сила, що виводить на аттрактор, на тенденцію самоструктурування нелінійного середовища» (там само, с. 143). Аттрактори (по суті, цілі еволюції (Князева – Курдюмов, 2010, с. 93)), візуально можна уявити в образі певних «каналів» («конусів» або «воронок»), які згортають, втягують в себе безліч «траєкторій», зумовлюють хід еволюції системи на ділянках, навіть віддалених від безпосереднього «жерла» таких «воронок» (Князева – Курдюмов, 2010, с. 94). Такі приклади проявів внутрішньої динаміки в системі мови як поява архаїзованих (функціонально, семантично, структурно ослаблених) елементів у всіх її підсистемах) безпосередньо пов'язується з кількістю інформації, що надходить ззовні, інформації та її співвідношенням з кількістю інформації, що розсіюється дисипативними структурами підсистем мови (Гончаренко, 2017).

По-четверте, *мовні зміни зумовлюються самоорганізацією мови як системи*. Типовими ознаками самоорганізації мови є (згідно (Lucas, 2006) дисипативність і нерівноважність, адаптивність, здатність до самовідновлення, нелінійність, наявність коливальних процесів, можливість існування кількох положень рівноваги (аттракторів) і «переключення» між ними (Морель Морель, 2009).

Варто зазначити, що будь-яка з викладених вище особливостей мови як системи є базисом для висвітлення її глибинних процесів, що сприяють динамізму мови, її гнучкості та зрештою самоорганізації на якісно іншому рівні.

Отже у завершенні, необхідно підкреслити, що лінгвістична синергетика, передбачувана ще Яном Бодуеном де Куртене, сьогодні є новою парадигмою пізнання мови, яка тісно пов'язана з процесами самоорганізації мови. Самоорганізація мови залежить від двох причин: зовнішніх і внутрішніх. Зовнішні причини пов'язані із взаємодією мовної системи з навколишнім середовищем. Внутрішні причини визначаються здатністю системи приймати або відштовхувати в ході саморозвитку інновації, які з'являються, без впливу навколишнього середовища.

Уявляється перспективним застосування принципів еволюційно-синергетичної парадигми пізнання світу для всебічного осмислення закономірностей мовних змін. Розбудова теорії еволюційної лінгвістичної синергетики, що лежить в основі принципу універсального еволюціонізму вбачається нами одним із методологічних підходів для більш глибокого розкриття внутрішніх і зовнішніх законів розвитку мовної системи, що уявляється нам перспективним як для вирішення проблем лінгвістики загалом, так і для еволюційної лінгвістики зокрема.

Література:

- ANDERSON, J. (1980): On the internal structure of phonological segments: evident from English and its history. In: *Folia Lingüistica Histórica*, 1980, № 1, p. 185–212.
- НАКЕН, Н. (1980): *Chaos and Order in Nature*. Berlin: Springer-Verlag.
- LUCAS, C. (2006): Self-Organizing Systems (SOS) Frequently Asked Questions. In: *The Complexity & Artificial Life Research Concept for Self-Organizing Systems*, 2006. [Цитировано 2017-04-05]. Режим доступа: <http://www.calresco.org/sos/sosfaq.htm>
- БОДУЭН ДЭ КУРТЭНЕ, И. А. (1963): *Избранные труды по общему языкознанию*. Москва: Высшая школа.
- ГОНЧАРЕНКО, П. Г. (2017): Язык с позиций синергетики. In: *Глобальный инновационно-образовательный портал*, 2017. [Цитировано: 2017- 04-04]. Режим доступа: <http://www.giop.ru/REOS/nauka.nsf/0/>.
- ГУМБОЛЬДТ ФОН, В. (1960): О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человеческого рода. In: *История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях*. Москва: Высшая школа.
- ДОМБРОВАН, Т. И. (2016): Лингвосинергетика – новое направление филологических студий. In: *Науковий вісник ДДПУ ім. І.Франка. Серія «Філологічні науки»*. Мовознавство, № 6, с. 54.
- ДОМБРОВАН, Т. І. (2011): Діахронічна лінгвосинергетика: статус, задачі та основний понятійний і термінологічний апарат. In: *Сучасні дослідження з іноземної філології*, вип. 9, с. 162–163.
- ИВАШКИН, М. П. (1988): *Синхронно-диахронический анализ переходных процессов в английском языке*. Москва: Прометей.
- КНЯЗЕВА, Е. Н. – КУРДЮМОВ, С. П. (2010): *Основания синергетики: Синергетическое мировидение*. Москва: Книжный дом «Либроком».
- КОСЕРИУ, Э. (1963): Синхрония, диахрония и история. In: *Новое в лингвистике*, вып. III, с. 343.
- КОЧЕРГАН, В. П. (2003): *Загальне мовознавство*. Київ: Видавничий центр «Академія».
- МОРЕЛЬ МОРЕЛЬ, Д. А. (2008): Проблема аттракторов концепта в свете фрактальности его организации. In: *Наука и образование: мат. VII Междунар. науч. конф*, ч. 3. Белово: ООО «Канцлер», с. 432–436.
- МОРЕЛЬ МОРЕЛЬ, Д. А. (2009): *Языковая динамика: несколько тезисов в свете синергетической парадигмы*, 2009. [Цитировано: 2017-04-06]. Режим доступа: http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Philologia/42508.doc.htm
- НИКОЛАЕВА, Т. М. (2002): Рецензия на В. Bichakijan. «Language in a Darwinian perspective». Wien. In: *Вопросы языкознания*, № 1, с. 155–159.
- СЕЛІВАНОВА, О. О. (2008): *Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми*. Полтава: Довкілля-К.
- СОЛНЦЕВ, В. М. (1977): *Язык как системно-структурное образование*. Москва: Наука.

Summary

To the depth of language change causation

Language as an ontologically complex dynamic system cannot be studied by available linguistic tools. From the standpoint of evolutionary and synergetic approach language is considered as an open, non-linear, self-organizing system with dissipative structure. Evolutionary linguosynergetics is one of the methodological approaches for highlighting the underlying processes in the systemic and structural organization of language, which contribute to its dynamism and self-organization on qualitatively another level.